

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

MUDYAXIHI/KHOTAVUXIKA 2025

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xiletelo lexi xa makoreketelo xi na tipheji ta 9.

YENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihileswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle kaloko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa.)
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga n'wi xupuli. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKE YA NTIYISO/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa himfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyikile yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Vanhu lava tirhaka.√/Van'wamabindzu.√/Vanhu lava loveriweke hi varhandziwa va vona.√/Lava tshikeke ntirho nkarhi wa vona wu nga si fika.√/Lava yaka eku wiseni endzhaku kaloko va tirhile malembe yo tala.√
(Tinhlamulo TIMBIRHI ntsena.) (2)
- 1.2 tirhiwa./C.√ (1)
- 1.3 Swi endla ndzavisiso wo karhi hi munhu loyi swi lavaka ku n'wi hlasela./Vanhu va tshembisiwa ntswalo wa le henhla loko va vekisile mali yo tala./Loko munhu a ri n'wamabindzu swi ya eka yena hindlela yo komba vutivi bya swa mabindzu./Swi ya eka lava loveriweke hindlela yo va komba rirhandzu ra vuxisi./Swi tiendla vaxavisi va tindlu, swi nyika maphepha ya vuxisi.√
(Nhlamulo YIN'WE ntsena.) (1)
- 1.4 Nhlokomhaka yi ri: 'Mali i rimitsu ra vudyoho', leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa leri vulavulaka hi vanhu lava tekelaka van'wana mali ya vona hi ku tirhisa tindlela ta vuxisi./Nhlokomhaka yi ri: 'Mali i rimitsu ra vudyoho', leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa leri vulavulaka hi vanhu lava tekeriwaka mali ya vona hi ku va ku tirhisiwa tindlela ta vuxisi./Swi yelana hi ku va swifamona swi tekela vanhu mali hindlela yo ka yi nga ri kahle, leswi humelerisaka vudyoho.√√ (2)

- 1.5 1.5.1 I ku byela munhu leswaku u ta n'wi endlela xin'wana na xin'wana lexi a xi lavaka.√√ (2)
- 1.5.2 Ku va munhu a endla onge u rhandza un'wana kasi wo n'wi phuntisa.√√ (2)
- 1.6 I ku dyondzisa vanhu hi mahlayiselo lamanene ya mali ya vona./I ku khoma vanhu lava tekelaka van'wana mali ya vona va ya pfaleriwa nkarhi wo leha ekhotsweni.√√ (2)
(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.)
- 1.7 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi nga tshembi munhu eka mali hikuva a nga ndzi tekela ndzi sala ndzi xaniseka./Ndzi dyondzile leswaku ku tshemba munhu swi tlula hi ku tshemba ribye.√√ (2)
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.)
- 1.8 I ku nyanyuriwa hi rirhandzu rintshwa./I ku lava ku fuma hi xihatla./I ku tshemba vanhu ngopfu.√√ (2)
(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.)
- 1.9 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va xiyaxiya vanhu lava tihlanganisaka na vona loko va ri na mali hikuva swi nga endleka va ri na xikongomelo xo va tekela yona./Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va enerisiwa hi mali leyi va nga na yona leswaku va nga weli ekhombyeni.√√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)
- 1.10 A swi kahle hikuva mali leyi va yi tirhele ku vava./A swi kahle hikuva mali leyi va fanele va hlayisa mindyangu ya vona hi yona.√√ (2)
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Xitshuriwa xa B xi humelerisa munhu loyi a tikombaka a ri eku yiveni ka mali ebegeni ya munhu loyi a nga yima ekusuhi na yena a n'wi fularhela.√√ (2)
(Mukamberiwa u ta kuma timaraka timbirhi loko a hlamurile leswi nga eka xifaniso hi ku hetiseka.)
- 1.12 Swi ndzi tisela miehleketo ya leswaku ndzi va na vuxiyaxiya laha ndzi fambaka kona loko ndzi ri na mali./Swi ndzi tisela miehleketo ya leswaku ku na vanhu lava tirhaka ku yivela van'wana mali loko va ri eku fambeni./Swi ndzi tisela miehleketo ya leswaku loko ndzi ri eku fambeni ndzi veka mali hindlela yo hlayiseka./Swi ndzi tisela miehleketo ya leswaku ndzi nga tshembi munhu laha misaveni hikuva ku tale vugevenga.√√ (2)
(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.)
- 1.13 A ndzi ta twa ku vava/mbilu ya mina a yi ta vava√ hikuva swi vula leswaku loyi a yiveriwaka mali a nge he swi koti ku endla leswi a a kunguhatile ku swi endla hi yona.√/A ndzi ta khunguvanyeka√ hikuva mali yi tirheliwa ku vava naswona n'wini wa yona u va a kunguhatile leswi a lavaka ku yi tirhisa swona.√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)

TINHLAMULO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.14 Xitshuriwa xa A xi vulavula hi vanhu lava tekeriwaka mali, leswi yelanaka na leswi humelelaka eka xitshuriwa xa B laha ku nga na munhu loyi a tekeriwaka mali./Hinkwaswo swi humelerisa hungu ra ku tekeriwa ka vanhu mali hi tindlela ta vuxisi.√√ (2)
- 1.15 Eka xitshuriwa xa A vanhu va tekeriwa mali hi tindlela ta vuxisi kasi munhu loyi a tekeriwaka mali eka xitshuriwa xa B wo yiveriwa ebegeni./Vanhu lava tekeriwaka mali eka xitshuriwa xa A va tiva lava va va tekeleke kasi munhu loyi a tekeriwaka mali eka xitshuriwa xa B a nga n'wi tivi loyi a n'wi tekelaka.√√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Munhu u fanele a tiolola miri siku rin'wana na rin'wana.√ U fanele ku yima timinete ta ntlhanu kumbe khume leswaku ngati yi famba kahle emirini.√ Munhu u fanele ku dya swakudya swo hambanahambana swa ntumbuluko.√ Munhu u fanele ku dya swakudya leswa ha ku swekiwaka.√ U fanele ku nwa mati na ku dya swakudya leswi nga na tivhithamini na timinerali.√ Munhu u fanele ku hunguta ku dya swakudya na swo nwa leswi nga na mpimo wa le henhla wa chukela.√ U fanele ku tshika ku dzaha fole hambiloko swi tika.√

[Ntsengo wa marito = 90]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU
--

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

	MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1.	'Ku tiolola miri siku rin'wana na rin'wana swi nga pfuna ngopfu ku hunguta mafurha lama nga emirini wa munhu.'	1.	Munhu u fanele a tiolola miri siku rin'wana na rin'wana.√
2.	'Munhu u fanele ku wisa ku tshama hi ku va a yima timinete ta ntlhanu kumbe khume leswaku ngati ya yena yi kota ku famba kahle emirini.'	2.	U fanele ku yima timinete ta ntlhanu kumbe khume leswaku ngati yi famba kahle emirini.√
3.	'Munhu u fanele ku dya swakudya swa ntumbuluko swo hambanahambana swa muhlovo wa xitshopana, wo tshwuka, wo basa, mihandzu na matsavu ya rihlaza tanihileswi swi nga matutu vana va Ntavasi.'	3.	Munhu u fanele ku dya swakudya swo hambanahambana swa ntumbuluko.√
4.	'Ku hanya vutomi lebyinene swi katsa ku dya swakudya leswa ha ku swekiwaka ku tlula ku xava leswi swekiweke khale, leswi taleke hi mafurha na munyu kambe swi ri na swakudya switsongo leswi akaka miri.'	4.	Munhu u fanele ku dya swakudya leswa ha ku swekiwaka.√

5.	'Munhu u fanele ku nwa mati yo ringanela a tlhela a dya swakudya leswi nga na tivhithamini na timinerali.'	5.	U fanele ku nwa mati na ku dya swakudya leswi nga na tivhithamini na timinerali.✓
6.	'Ndlela yo olova yo va munhu a hunguta ku dya chukela ro tala i ku hunguta swakudya na swo nwa leswi nga na mpimo wa le henhla wa rona.'	6.	Munhu u fanele ku hunguta ku dya swakudya na swo nwa leswi nga na mpimo wa le henhla wa chukela.✓
7.	'Swi lava leswaku munhu a tinyiketela ku kota ku tshika ku dzaha fole hikuva a swi olovi ku ri tshika.'	7.	U fanele ku tshika ku dzaha fole hambiloko swi tika.✓

[Ntsengo wa marito = 90]

Makoreketelo ya nkomiso:

Makoreketelo ma fanele ma katsa timhaka ta nkoka na ku papalata timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7 **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: nyika maraka yin'we ya ririmi.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: nyika timaraka tinharhu ta ririmi.

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 7: u nga nyiki maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 4–6: nyika mpimohenhla wa maraka yin'we ya ririmi.
- Mintshaho ya 2–3 ehenhla ka 7: nyika mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.

LEMUKA

- Loko mukamberiwa a kumile minkutlunya ya 7 ku langutisiwa leyi tshahiweke na leyi a yi tsaleke hi marito ya yena.
- Loko a tshahile minkutlunya ya 2–3 ehenhla ka 7, u nyikiwa mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.
- Loko a lo tshaha minkutlunya ya 2–3 ntsena a nga nyikiwi maraka ya ririmi.

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**
 - Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
 - Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hindlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya kufika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 hlayisela./C.✓ (1)
- 3.2 Eka un'wana na un'wana loyi a lavaka ku xava dlilopu./Eka un'wana na un'wana.✓ (1)
- 3.3 U kombisa ku tekela tidlilopu tin'wana ehansi./U kombisa leswaku tidlilopu ta *LED* ti voninga ku tlula tidlilopu hinkwato./U kombisa mboyamelatlhelorin'we.✓✓ (2)
- 3.4 I xa ku koka rinoko ra vaamukeri va hungu/vaxavi./I xa ku endlela leswaku vaamukeri va hungu/vaxavi va hatlisa va xi vona.✓✓ (2)
- 3.5 I wa ku va va xava tidlilopu ta *LED* leswaku na vona va ta tekiwa tanihi vanhu lava tlhariheke.✓✓ (2)
- 3.6 A ndzi ta xi tirhisa loko ndzi hlohlotela munhu leswaku a endla swilo swo karhi nkarhi wa ha ri kona.✓✓ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Ekamareni ro etlela eka rona./Ekamareni ro hlayela eka rona./Endlwini./Ekaya.✓ (1)
- 4.2 vusopfa./B.✓ (1)
- 4.3 I ra ku pfumaleka ka vuhlayiseki eswikolweni hikokwalaho ka swibalesa leswi nga kona, laha mutswari a tshembisaka n'wana wa yena ku n'wi pfuna./I ra swimunhuhatwa swimbirhi laha xin'we xi vulaka leswaku a xa ha tlheleli exikolweni hikokwalaho ka swibalesa leswi nga kona, lexin'wana xi tshembisa leswaku xi ta lavisisa mhaka ya kona leswaku xi ta n'wi pfuna.✓✓ (2)
- 4.4 Ri humelerisa ku twisisa na ku seketela n'wana wa xona eka timhaka ta dyondzo./Ri nga va ri kombisa leswaku manana loyi a nga n'wi tshembi n'wana wa yena, hi mhaka a lava ku rhanga a endla ndzavisiso.✓✓ (2)
- 4.5 Wu kombisa ku tiyimisela/tshikelela/tiyisisa ka xona mayelana na xiboho lexi xi xi tekeke.✓✓ (2)
- 4.6 Ndza ku twa n'wananga kambe ndza ha ta **lavetela** mhaka leyi.✓✓ (2)
(Mukamberiwa u kuma timaraka **NTSENA** loko a tsarile xivulwa hi ku hetiseka.)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Nhwana./Nhwanyana.✓ (1)
- 5.2 Loko a fika mumu se a wu bava.✓ (1)
- 5.3 A ndzi ta xi tirhisa loko munhu a ponile eka khombo ro karhi.✓✓ (2)
- 5.4 Loko tata wa wena a a nga lo luka mano yo va hi nghena **enhoveni**✓ a hi ta vulavula **swin'wana**.✓ (2)
- 5.5 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa hi rito 'khoma' ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa, leyi vulaka ku famba.
- Swikombiso:
- Lava xo **khoma** hi xona hikuva mbita leyi ya hisa swinene./
 Loko u nga tshinyi n'wana wa wena, u ta **khoma** ku tika siku rin'wana./Ndlala yi **khoma** malolo./Loko u nga twi maphorisa va ta ku **khoma**.✓✓
 (Mukamberiwa a nga ha tsala na swin'wana swivulwa, ntsena loko swi nga humelerisi nhlamuselo ya ku famba.) (2)
- 5.6 I ku kombisa leswaku tatana loyi ku vulavuriwaka hi yena i wa munhu loyi ku vulavuriwaka na yena./I ku komba vun'wini.✓✓ (2)
- [10]**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70